JAKÓ ZSIGMOND

Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben

Szocialista könyvtárügy és nemzetiségi könyvökség

Könyv és társadalom viszonyának újrarendezése az egész modern világ számára fontos és halaszthatatlan feladat. Ez alól nem kivételek a szocializmust építő országok sem, noha körükben másként jelentkeznek az audio-vizuális technika terjedése nyomán fellépő kérdések. A művelődés forrásaihoz csak viszonylag rövid ideje hozzáférkőző tömegek nevelése szempontjából valósággal életkérdés, hogy az új szocialista kultúra elmélyítésében a könyv milyen szerephez jut. Széles körű és áthasonítást lehetővé tevő könyvkultúra nélkül ugyanis a fizikai dolgozók aligha illeszkedhetnének be teljes értékű alkotóelemekként a kialakult és állandóan erősödő szocialista nemzetbe. Maga a szocialista művelődés egysége válnék kérdéssessé, ha a társadalom jelentős tömegei főleg tévé-kultúrával rendelkeznének, és nem mondhatnák magukénak mindazokat az értékeket is, amelyeket elődeik eddig létrehoztak, és könyvek segítségével mindenki számára megközelíthetővé tettek.

Az egész társadalmat átfogni kívánó könyvtárszervezet tanúskodik arról a fontos szerepről, amelyet a szocialista művelődéspolitika nálunk a társadalomnevelésben a könyvnek szán. Hiányolni való inkább a hagyományok ésszerűbb értékesítése körül akad. Egy-egy régi könyvtárunkban még mindig kevesen látják meg városuk, vidékük vagy országunk megtestesült művelődéstörténetét; azt, hogy a polcokon sorakozó kötetek közvetlenül és minden másnál hitelesebben vallanak a mai olvasónak is a közelebbi vagy a távolabbi múlt gondolatvilágáról, hagyatékáról. Az sem magától értetődő mindenki számára, hogy a könyvtárak éppen olyan műemlékek lehetnek, mint a régi kolostorok, templomok vagy várak, és hogy ezeknek szintén kijár mindaz a védelem, megbecsülés, amit a turisták zarándokhelyévé fejlődött történeti emlékek annyi jog-

gal élveznek. Még könyvtárosaink között is akadnak olyanok, akik nem érzékelik, hogy a műemlék-könyvtárak is csak akkor teljes értékűek a tudomány számára, ha állagukat változatlanul őrizzük meg, ha nem teszünk hozzájuk semmit és nem veszünk el belőlük semmit. Hiszen az, amit tájékozatlanságunkban és történetietlen szemlélettel ma könnyelműen duplumnak minősítünk, egészen bizonyosan a gyűjtemény két, különböző eredetű alkotóeleme részeként került jelenlegi őrzőhelyére. Az egyik példány eltávolításával tehát könyvtárunk múltját szegényítjük egy információval, a tudományos kutatókat pedig megfosztjuk egy művelődéstörténeti kapcsolat felismerésének lehetőségétől. Még értelmiségi köreinkben sem köztudott, hogy Délkelet-Európában Románia egyike a régi könyvkultúra emlékeiben leggazdagabb államoknak. Századok óta megszakítás nélkül működő régi könyvtárainkban a IX. századtól kezdődően ott sorjáznak az európai írásos műveltség emlékei. Középkori kódexek, ősnyomtatványok, a könyvkiadás ritkaságai hirdetik művelődésünk szerves beleépülését Európa hagyományaiba. Mindezek nevelő ereje elvitathatatlan. És e tényekkel azoknak is állandóan számolniuk kell, akik annak gondját hordozzák, hogy e gazdag örökséget miként lehetne legjobban hasznosítani a jövendő építésében.

A könyvtár társadalmi képződmény volt mindenütt és minden időben. Létesüléséhez bizonyos művelődési, társadalmi feltételek és igények szükségesek. Miután pedig egy könyvtár kinőtt a magángyűjtemény szűk keretei közül, a mindenkori társadalomszerkezet élő egységei – önmaguk megvalósításaként – táplálták, fejlesztették, védelmezték. E kapcsolatok folytán a könyvtár tartalmát, anyaga összetételét mindig a létrehozó társadalmi közösség művelődési élete határozta meg. A szervesen fejlődött könyvtárak tehát történeti képződmények, amelyekből – ha nem bolygatták őket – a szakemberek, akár a geológusok a földkéreg rétegződéséből, hitelesen leolvashatják, kielemezhetik a létrehívó közösség szellemi érdeklődésének alakulását. Ilyen, nem is jelentéktelen könyvtárképző tényező volt Erdély korábbi századaiban az ott élő magyar lakosság művelődési élete.

Mindaz a szellemi érték, ami országunkban létrejött, románok, magyarok és németek egymást kiegészítő erőfeszítéseinek eredménye, és együttesen alkotja a szocialista műve-

lődés alapját. A szocialista Románia örököse annak is, amit Erdély magyar és német lakossága, saját művelődése szolgálatában, a könyvkultúra és a könyvtári hagyományok területén századokon át alkotott. Mănăstirea Neamţului ősi kolostorának román kéziratai a bukaresti Akadémiai Könyvtár kimeríthetetlen kincsesbányája, a gyulafehérvári Batthyaneum kódexei vagy a szebeni Brukenthal Könyvtár ősnyomtatványai egyformán kedvesek és egyaránt büszkeség tárgyai az ország minden művelt polgára számára. A nemzetiségek sorában mindennek az a meggyőződés az alapja, hogy könyvtári szervezetünk egyenlő gonddal őrzi és mindenki számára hozzáférhetővé teszi az ország különböző eredetű művelődési kincseit, és megbecsüli az ő könyvtári hagyományaikat is. Annak a könyvtári „hozománynak" anyagiakban ki sem fejezhető értéke, amivel a magyar és a német lakosság gazdagította országunkat, mindenképpen rá is szolgál erre az osztatlan megbecsülésre. Indokolt tehát a minden oldalról megnyilvánuló érdeklődés az iránt, hogy mikor, milyen sajátos körülmények között keletkeztek e sokaktól használt és megcsodált gyűjtemények. Ma már természetes az is, hogy e gyűjtemények létrehozóit nemcsak az illető nemzetiség fiai tisztelik, hanem országunk minden lakója, aki valamiként maga is haszonélvezőjévé vált a művelődésért hozott egykori áldozatoknak. Egymás értékei megismerésének és megbecsülésének szép programjához kitűnő munkaterületül kínálkoznak ezek a közös kincsünkké vált régi tudományos gyűjtemények.

Országunk könyvtári örökségének nemzetiségi része – eredetéből következően – sajátos jegyeknek is hordozója. Ezek következményeként mind a könyvtári munkában, mind pedig a tudományos kutatásban olyan kérdések vetődnek fel, amelyek kielégítő megoldásától jelentős mértékben függ a nemzetiségi örökség felhasználásának hatékonysága. E kérdések fontosságának elbírálásához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy miben áll és milyen természetű az ország közös könyvtári örökségének nemzetiségi része. Általános érdekű, időszerű feladatnak kívánunk tehát eleget tenni, amikor az alábbiakban megkíséreljük felvázolni az erdélyi magyar könyv- és könyvkultúra útját kezdeteitől fogva napjainkig.

A kéziratosság kora

Könyv és könyvtár csak olyan társadalomban juthat szerephez, amelyben már meggyökeresedett az íráson és olvasáson alapuló közlési mód. A magyar nyelv „ír" és „betű" szava, valamint az ősi magyar rovásírás türk eredete azt bizonyítja, hogy a magyarok elődei már a dél-oroszországi steppéken megismerkedtek az írásos közlési móddal.[1] Ennek társadalmi hasznosítására azonban akkor még nem kerülhetett sor. A nehézkes rovásírás egyébként is alkalmatlan lett volna hosszabb szövegek feljegyzésére. Ezért a pogány magyarságnak legfeljebb feliratai lehettek, de könyvei nem. A görög-római alapozású keresztény művelődési körbe kellett beilleszkednie ahhoz, hogy az írás és a könyv a magyar művelődésben is betölthesse feladatát.

A középkor sajátos viszonyaiból következően az írással és a könyvvel hosszú időn át csupán a papság állott kapcsolatban. Soraiból kerültek ki a szerzők és olvasók egyaránt. A világi társadalom előkelőbbjeinek művelődése továbbra is éppen úgy szóbeli maradt, miként a dolgozó tömegeké. A könyv ezekben a századokban a magyarság számára latin nyelvű és egyházi tartalmú szövegekkel azonos, legelső másolóműhelyei és könyvgyűjteményei pedig katolikus kolostorokkal és püspöki székhelyekkel kapcsolatosak.

A középkori magyar egyházi írásosság egyik legkorábbi központja Gellért csanádi püspök (mh. 1046) marosvári udvarában alakult. *Deliberatio* című munkája révén egyben ő tekinthető a magyar könyvkultúra legrégibb tudományos szerzőjének is.[2] Még a XI. század végén Váradon, Gyulafehérváron és Kolozsmonostoron szintén lerakták mind a másolóműhely, mind pedig a könyvtár alapjait. Minthogy a könyvekről a püspökök tartoztak gondoskodni, innen láthatták el szerkönyvekkel a falusi egyházakat.

Kolostori könyvtáraink közül az első századokban a kolozsmonostori bencés és a váradhegyfoki premontrei szerzeteseké lehetett a legjelentősebb. Az előbbi ugyan 1218 körül áldozatul esett a feudális belháborúnak, de újralétesítették. Állományát pontosan ismerjük a gyűjtemény 1427-ből reánk maradt leltárából.[3] E könyvtár jelentőségéről tanúskodik, hogy 1461-ben Mátyás király udvari orvosa innen kölcsönzött ki Budára több kódexet, köztük egy asztronómiát. Váradhegyfok

másolóműhelye pedig főként a többi premontrei kolostort látta el könyvekkel. Például 1234-ben a váradi premontreiek külön megbízottat küldtek franciaországi anyakolostorukba, hogy onnan hozzon mintapéldányokat scriptoriumuk részére.[4] A szintén francia eredetű cisztercita rend közvetítésével is kerültek kéziratos könyvek Franciaországból itteni kolostorokba. Így az egresi cisztercita rendház 1200 körül, egyebek mellett, Cicero, Seneca és Quintilianus műveit tartalmazó kódexeket kölcsönzött, bizonyára lemásolás végett, franciaországi anyakolostorából.[5]

A domonkos és ferences szerzetesek a magyar könyvkultúrában az eretnek mozgalmak elleni küzdelem rendjén törtek előre a XIV. századtól fogva. Szerzőik sorából legkiemelkedőbb a külföldön szintén ismert ferences Temesvári Pelbárt (mh. 1504), könyvtáraik közül pedig a Hunyadi Jánostól 1455-ben Kolozsváron létesített domonkos kolostor gyűjteménye. Ennek a XV. század második felében épült helyisége ma már az ország legrégibb és eredeti állapotban reánk maradt egyetlen középkori könyvtárbelsője. A kolduló szerzetesek – éppen az eretnekségekkel folytatott küzdelmük érdekében – rendházaikat a Bihar megyei Szalárdtól a moldvai Bacăuig felszerelték könyvekkel.[6]

A kéziratosság korának legjelentősebb magyar gyűjteményei mégsem a kolostorokban, hanem a püspöki székhelyeken alakultak. Gyarapítóik részint a külföldi egyetemeken végzett művelt kanonokok, részint pedig a humanizmus és a reneszánsz pompa híveivé szegődött és többnyire világi becsvágytól sarkallt püspökök. Ezek szerzeményeiből és hagyatékából keletkezett a forrásokban sokat emlegetett székesegyházi bibliotéka mind Váradon, mind pedig Gyulafehérvárott. Bár a váradi első könyvtár az 1241. évi tatárjáráskor, a gyulafehérvári pedig 1277-ben elpusztult, a XV. század elejére már mindkét helyen újra jelentős mennyiségű kódex gyűlt egybe. Különösen a váradi lehetett gazdag, minthogy 1419-ben külön javadalmat létesítettek a Szt. Katalin kápolnában elhelyezett könyvtár kezelésére.[7] Ez a *rectoria armarii librorum* (könyvtárigazgatóság) tekinthető az országunk területéről eddig ismert legrégibb szervezett könyvtárosi állásnak. A váradi székesegyházi könyvtár igazi fénykora azonban 1442-től számítható, amikor Vitéz János (kb. 1400–1472) és az őt követő többi humanista püspök e nagy

múltú gyűjteményt az akkor legmodernebb és leggazdagabb magyar könyvtárrá fejlesztette. Ezt a XV. században egyedül csak Mátyás király Corvinája múlta felül, de az első indításokat ehhez is éppen nevelője, Vitéz János bibliotékájából vehette az uralkodó. Vitéz és utódai költséget nem kímélve Itália legjobb másolóműhelyeiben fényűző reneszánsz kiállításban készíttették el kódexeiket. A gazdagon miniált váradi kéziratokat mint a késő középkori könyvfestészet remekeit ma is a legjelentősebb külföldi könyvtárak őrzik féltett értékeik között. A váradi gyűjtemény későbbi gyarapítói sorából itt csak Farkas Bálintot (1490/95) és Thurzó Zsigmond püspököt (1506/12) említjük meg. Az előbbi végrendeletileg 203 kéziratos kötetet hagyott a könyvtárra, az utóbbi viszont Aldus Manutiusszal (1450–1515), a híres velencei nyomdásszal való barátsága folytán már nyomtatott könyvekkel is gazdagíthatta Várad bibliotékáját. A gyulafehérvári könyvtár méreteinek érzékeltetésére felemlítjük, hogy pl. a humanista Várday Ferenc püspök (1514/24) személyes használatára rendelt részlege 101 kódexet számlált.[8]

A szerzetesi rendházak és püspöki székesegyházak latin nyelvű kódexkönyvtárai természetesen elsősorban a papság művelődését szolgálták, és használatuk viszonylag szűk körre, az egyházi értelmiségre korlátozódott. Társadalmi jelentőségük tehát érthetően korlátozott maradt.[9] E könyvtárak anyagából a haladás szempontjából legfontosabbnak a filozófiai, egyházjogi, skolasztikus teológiai tárgyú kéziratok tekinthetők. A laikus társadalom szükségletei szempontjából kedvezőbb volt a humanista politikus-főpapok személyi gyűjteményeinek összetétele. Ezekben már nagyobb számmal voltak képviselve, a klasszikus latin és görög irodalom mellett, a földrajz, csillagászat, történelem, jog, retorika stb. alkotásai is. A középkori egyházi kódexkönyvtárak igazi jelentősége leginkább abban mutatkozott meg, hogy alkotóműhelyül szolgáltak a klerikus társadalom tudományos-irodalmi tevékenysége számára, és megalapozták a magyar könyvkultúrát a társadalomnak a könyvek megbecsülésére való nevelése révén.

A latin nyelvűség árnyékában a XV. század folyamán felcseperedett a magyar nyelvű írásosság, és a kolostori könyvtárakban is kezdtek feltünedezni az első anyanyelvű irodalmi alkotások.[10] Előbb csak a latin kódexekben bukkantak fel hosz-

szabb-rövidebb magyar vendégszövegek. Például ilyen az országunk területén őrzött legrégibb magyar nyelvemlék, az 1310–1320 között keletkezett ún. *Gyulafehérvári sorok* vagy az 1410 körüli évekből származó, nemrégen felfedezett *Marosvásárhelyi sorok és glosszák.*[11] Egész könyvek magyarra fordításának 1416-tól fogva a huszitizmus adott különös lendületet. Ezeknek a tömegekre gyakorolt hatását kívánták ellensúlyozni a XV. század második felében elszaporodó hivatalos egyházi fordításokkal. Huszita eredetű könyvemlékeink közül a moldvai Tatroson 1466-ban másolt és jelenleg Münchenben őrzött kódexet említjük meg, a latinul nem tudó magyar apácák és hivők számára készült kéziratos könyvek sorából pedig a marosvásárhelyi eredetű *Teleki-kódex*re (1525–1531), valamint a tövisi kolostorban fordított *Székelyudvarhelyi kódex*re (1526–1528) hívjuk fel a figyelmet.[12]

A magyar nyelvű kódexek elterjedése jelzi, hogy a XV–XVI. század fordulójára a magyar társadalmon belül is lezajlott a középkori művelődés történetének legdöntőbb mozzanata: az írástudás és az íráshasználat kikerült a papság kizárólagosságából, és ezzel párhuzamosan felbomlott a betű és a latin nyelv eddigi egysége. Az ehhez vezető út első állomása a világi írástudó réteg kialakulása volt. Ezek a „deáknak“ nevezett világiak mint hivatásos tollforgatók eleinte ugyan változatlanul latinul írtak, de mögöttük felsorakozott, elsősorban a városok és mezővárosok lakóiból rohamosan gyarapodó, felszínesebben iskolázott új réteg, amelyik már nem tanulmányai vagy írástudása után kívánt megélni. A kereskedőknél, mesteremberek-nél, a gazdasági élet szakértőinél az írás és a latin nyelv kellő ismerete többé már nem párosult, s ezért a betűvetés előnyeivel az anyanyelvükön óhajtottak élni.[13] Közben már elindult diadalútjára az emberi művelődés szempontjából addig legjelentősebb műszaki újítás, a könyvnyomtatás is. A világi olvasóközönség felnevelése és az új technikával való egymásratalálás előkészítése bizonyult a magyar könyvtörténet kéziratos kora legmaradandóbb eredményének. A kolostorok gazdag könyvtárait és a humanista főpapok ragyogó bibliofil gyűjteményeit ugyanis az új idők szele a XVI. század közepén szétsodorta és jórészt megsemmisítette. A könyv és sokoldalú használata azonban ekkorra a világi társadalom életében is kitéphetetlenül meggyökeresedett.

Könyvkiadás és könyvforgalom a nyomtatás korában

A reformáció művelődéspolitikája csak általánosította a magyar lakosság körében azt, amit az előbbi korszak megalapozott. A hitújítás az iskolázás kiterjesztésével, az anyanyelven és a nyomtatás felhasználásával folytatott propagandája révén új olvasó és könyvgyűjtő közönséget nevelt. A régi katolikus és az új protestáns művelődési felfogás között ugyanis lényeges különbség volt, és ez nagy jelentőségű következményekkel járt a további fejlődésre. A korábbi (katolikus) egyház meggyőződése szerint az írás és olvasás, illetve az ezen alapuló összes egyházi és vallásos tevékenység kizárólagosan a papokra és szerzetesekre tartozó dolog. Ezzel szemben a protestáns egyházak – humanista hatások alatt – a laikus hivőktől is szellemi aktivitást kívántak, hogy az egyén a Biblia és egyéb kegyes olvasmányok segítségével elmélyíthesse hitéletét, és megvalósíthassa erkölcsi nemesedését. A könyv a reformátorok munkássága révén egyszerre lett a kegyesség és a tudás megszerzésének legfontosabb eszközévé, az élet nélkülözhetetlen és kívánatos tényezőjévé a parasztság tömegei felett álló összes társadalmi rétegek számára. Ennek a megváltozott felfogásnak szükségszerű következménye lett egyrészt a könyvnyomtatás elterjedése, másrészt pedig újabb társadalmi rétegek bekapcsolódása a könyvek gyűjtésébe.[14]

Valóban, a XVI. század második felében Erdély magyar lakossága körében ugrásszerűen megnőtt az írástudók száma. Az írás ismerete ekkor már társadalmi követelmény volt a nemesség körében is. Még fokozottabban ez a helyzet a városok és mezővárosok iparos lakóinál. De ugyanebben az időszakban a falusi környezetben szintén megszaporodtak az ún. parasztdeákok, tehát az olyan személyek, akik írástudók ugyan, de csak az anyanyelvükön. Főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon.[13] Ennek az új, hirtelen felduzzadt, világi olvasóközönségnek az igényei fejlesztették ki a XVI. század második felében a magyar nyelvű laikus irodalmat, amelynek legkedveltebb műfaja a széphistória lett. Ezeket a vásárokon földre terített ponyván árult olcsó kiadványokat a legszegényebb írástudók is megvásárolhatták. A könyvet tehát az anyanyelv és a nyomtatás használata képesítette arra, hogy a XVI.

század derekától fogva egyre szélesebb körökre kiterjeszthesse társadalomnevelő munkáját.

Amíg minden kódex egyedi darab volt, amelyet többnyire rendelésre másoltak, mai fogalmaink szerinti könyvkereskedelem nem fejlődhetett ki. A nyomtatott könyv azonban legigényesebb változataiban is tömegtermék, tehát kereskedelmi árucikk, amely egyidejűleg juthatott el Európa legkülönbözőbb országaiba. Ekkor jelennek meg először Erdélyben is portékáikkal külföldi, főként németországi könyvkiadók ügynökei. Tőlük vagy helyi megbízottjaiktól a legfrissebb tudományos újdonságot otthonában vásárolhatta meg az olvasó. Például a kolozsvári nyomdát létesítő Hoffgreff György 1550–59 között a wittenbergi Schram kiadó erdélyi bizományosaként is működött.[16] Ezeken a szálakon főként a reformáció és késő humanista európai tudományosság eredményei áramlottak akadálytalanul az itteni könyvbarátokhoz.[17]

A török fokozatos előrenyomulása és berendezkedése Magyarországon, valamint a gyakori háborúskodások hamarosan elriasztották Erdélyből a külföldi könyvkereskedőket. Jóllehet alkalmilag egyesek ezután is elmerészkedtek áruikkal a török szájában lévő Erdélyig, mégis két évszázadon át az idegen könyvújdonságok beszerzésének egyetlen biztos módjául a külföldi egyetemeken tanuló diákok felhasználása maradt. Bár a diákok közvetítésével jelentős könyvtömegek kerültek Erdélybe, ez a patriarkális beszerzési mód nem pótolhatta teljesen az európai könyvkereskedelemből való kiesést. Az újkori haladás élén járó Németalföld vagy Anglia egyetemein tanuló kálvinista fiatalok olykor meglepő illetékességgel választották ki a tudományos és politikai újdonságokat, és ma is imponáló gyorsasággal juttatták el itthoni megbízóikhoz. Például az angol puritanizmussal és forradalommal kapcsolatos angliai és hollandiai kiadványok néhány hónappal megjelenésük után – nyilván ezen az úton – már befutottak Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi református püspök gyűjteményébe.[18] Az erdélyi könyvtárak anyaga ma is bizonyítja, hogy a külföldi beszerzésnek ez a kezdetleges módja a XVIII. század derekáig elég eredményesen biztosította az általános európai fejlődéssel való összeköttetést.

A szervezett könyvkereskedelem hiányának hátrányai legszembeötlőbben a Habsburg-korszak (1690–1848) szigorú cen-

zúra- és vámrendeletei idején mutatkoztak meg.[19] Ezekkel szemben diákok vagy külföldet járó előkelőségek útján a közkönyvtárakat nem lehetett többé korszerű szinten tartani. Egyetlen járható útnak a Bécsben való könyvbeszerzés maradt. Így vált az erdélyi könyvkultúra a bécsi könyvkereskedelem függvényévé, és kényszerült egyoldalú német tájékozódásra olyan korszakban, amikor a polgári gazdasági átalakulás előkészítése elsősorban angol és francia földön folyt. Persze hatósági intézkedésekkel a felvilágosodás és a francia forradalom vagy az angol liberalizmus eszméinek beszivárgását nem lehetett teljesen megakadályozni. Az erdélyi magyar könyv- és könyvtárkultúra fejlődésében azonban súlyos zavarokat okoztak az európai haladástól való elszigetelést célzó rendelkezések. A külföldi könyv a feudalizmus egész időszakában inkább csak az uralkodó osztályok tagjai és az értelmiségiek körében forgó, viszonylag drága importcikk maradt. Lényeges enyhülés a könyvforgalom ellenőrzését illetően csupán 1848 után, a polgári átalakulás során következett be.

Ilyen körülmények között a könyv társadalmi szerepének növelésében különösen nagy szerep jutott a belföldi könyvkiadásnak. Jóllehet az 1528-ban Szebenben és 1538-ban Brassóban létesült szász nyomda is adott ki magyar nyelvű könyveket, az állandóan fokozódó kereslet rövidesen több nyomdász számára is érdemessé tette, hogy elsősorban a magyar olvasóközönség szolgálatára rendezkedjék be. Már indulásától kezdve ezt a kiadói politikát folytatta a Heltaiak 1549–50-ben létesült kolozsvári és a Hoffhalterek 1564–74 között Váradon és Gyulafehérváron működő nyomdája.[20]

A betű és a társadalom kapcsolatainak viszonylagos elmélyülésére és elevenségére következtethetünk e három műhely termelési adataiból.[21] Erdély XVI. századi nyomdáinak 400 darabot számláló össztermeléséből ugyanis 242 – azaz csaknem kétharmad rész – ebben a három nyomdában jelent meg. Ha átlagosan 300-as példányszámot veszünk minden egyes kiadvány esetében, akkor is mintegy 75 000 példányra tehető az erdélyi magyar olvasók belföldi könyvfogyasztása fél évszázad alatt. A nyomdászat segítségével és az anyanyelv fokozott használata révén tehát hirtelen megnőtt a könyv szerepe a társadalom nevelésében. A kiadványfajták differenciálódá-

sával a nyomtatott betű olyan rétegekhez is eljutott, ahová a kéziratos könyv hatása még nem ért el.

A XVI. század ma már pontosan ismert nyomdai viszonyai alapján némi fogalmat alkothatunk arról is, hogy néhány évtizeddel a reformáció után miként állott a latin és az anyanyelv használata az erdélyi magyar könyvkiadásban. A fentebb említett 242 kiadványból 134 volt magyar és csak 103 latin nyelvű (miután 5 németül, illetve románul jelent meg). Tehát megközelítően kétharmad része a teljes olvasmányanyagnak már anyanyelvű. A nagyközönség szellemi táplálékát alkotó világi tárgyú kiadványokat nézve még kedvezőbb a kép. Ezek között csak elvétve akad más, mint magyar nyelvű. A latin nyelvű nyomtatványok még mindig viszonylag magas arányszáma ugyanis a tankönyvekből és a reformáció idején különösen virágzó teológiai irodalom termékeiből adódik.

Az erdélyi magyar könyvkultúra szolgálatára berendezkedő XVI. századi három nyomda közül, a kiadványok művészi színvonala alapján, a protestáns hitük miatt Bécsből elüldözött Hoffhalterek műhelyeit kellene első helyre tenni.[22] A könyv társadalmi szerepének öregbítése, az olvasóközönség nevelése, sőt az egész magyar nyelvű íráskultúra terén végzett különleges munkája alapján mégis Heltai Gáspár (mh. 1574) számít a magyar nyomdászat hőskora igazi vezéregyéniségének.[23] Kolozsvár városának ez a szász származású papja eleven üzleti érzékkel és határozott irodalmi tehetséggel fejlesztette műhelyét a XVI. századi magyar nyelvű könyvkiadás legtermékenyebb központjává. A három említett nyomda 242 kiadványából 208, a 134 magyar nyelvű könyv közül pedig 115 a Heltai-tipográfiából került ki. Kolozsvár vezető szerepe azonban nemcsak a kiadványok számában, hanem a magyar irodalmi nyelv kialakításában is megmutatkozik. A magyar nyelvi egységesülés XVI. századi központja Kolozsvár, és éppen Heltai műhelye. Ennek gyakorlata lett a helyesírási példakép. Ehhez igazodott a többi erdélyi nyomdász és több-kevesebb mértékben mindenki, aki magyarul írt. A Heltai-officína különben a román művelődés számára is úttörő munkát végzett. Itt jelent meg a ma ismeretes legrégibb latin betűkkel nyomtatott román nyelvű könyv 1564 és 1586 között. Ezzel a kiadványával, mely magyarból fordított egyházi énekeket tartalmaz, a kolozsvári

nyomda hosszú időre megszabta a román szavak latin betűkkel való feljegyzésének módját.

A XVI. században lerakott erős alapokra épült fel a magyar könyvkiadás későbbi erdélyi fejlődése. A századforduló viharos eseményei azonban jelentős változásokat hoztak a magyar nyomdászat helyzetében. A feudalizmus erői a reformáció okozta megrázkódtatások után a XVI. század végére újrarendezték soraikat, a protestáns egyházakat is beépítették rendszerük tartóoszlopai közé, megfegyelmezték a veszedelmes fegyvernek bizonyult sajtót. A sajtó ellenőrzését Báthori István fejedelem általánosította 1571-ben, elődje: János Zsigmond és Miksa császár 1570-ben külön-külön hozott rendelkezései szellemében. Megtiltotta, hogy engedélye nélkül bármiféle szöveget kinyomtassanak, illetve idegenben kiadott könyvet az ország területén árusítsanak.[24] A fejedelmi hatalom és ideológiai támasza: a kálvinizmus érdekazonossága alapján a magyar könyvkiadás a XVII. század folyamán teljesen átcsúszott az egyház kezébe. Amíg a humanizmus és a reformáció idején a nyomdák polgárok magánvállalkozásai voltak, a késő feudalizmus körülményei között a fejedelemtől fenntartott hivatalos intézményekké alakultak át. Hivatásuk pedig a kálvinista egyház érdekeinek és az ezzel azonosult fejedelmi művelődéspolitikának a szolgálata lett. Ennek megfelelően a hazai magyar nyomdászat súlypontja is áttevődött a fejedelmi székhelyre, Gyulafehérvárra, illetve a második számú központnak tekinthető Váradra.

Az előbbi helyen Bethlen Gábor (1580–1629) fejedelem állított nyomdát az 1622-ben létesített Academicum Collegium szolgálatára, a Partium fővárosában viszont az ottani református egyházat és iskolát Bethlen István szerelte fel 1640-ben Hollandiából hozatott szép betűanyaggal.[25] A váradi műhely az Elzevireknél tanult Szenczi Kertész Ábrahám (mh. 1667) keze alatt a fejedelemség legjobb nyomdájának számított már, amikor a város török kézre kerülésével 1660-ban egyszeriben földönfutóvá vált. Szebenben és Keresden való hányódás után a meghiányosult váradi felszerelést Apafi fejedelem 1668-ban Kolozsvárra vitette, majd egyesítve az 1658-ban elpusztult gyulafehérvári nyomda maradványaival, 1672-ben mindkettőt az itteni és az időközben Enyedre költöztetett Bethlen Kollégiumnak adományozta közös tulajdonul. Így lett Kolozsvár

újra a magyar könyvkiadás központja.[26] Az egykori váradi officínának a hosszas hányódás és használat során megkapott betűállományát a kolozsváriak 1685-ben minden jel szerint Antim Ivireanullal, a híres román könyvnyomtatóval akarták felújíttatni.

1690–1693 között szervezte meg kolozsvári műhelyét a régi erdélyi magyar nyomdászat legnagyobb mestere, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702). Nincs a régi magyar könyvtörténetnek olyan alakja, aki nála öntudatosabban szállt volna síkra a könyvkultúra fejlesztéséért. „Én azt akarnám, igyekezetemet és munkámat tőle nem szánnám, hogy a mi nemzetünk ne maradna abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, a magyar iskolák virágozzanak, hogy mind gyermek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának.“[27] Kis Miklós küzdelme szerves folytatása a magyar puritanizmus és Apáczai Csere János (1625–1659) művelődési programjának, amely már nemcsak az uralkodó rétegekre szabott, hanem a dolgozó társadalom felemelését is célozza. Új azonban benne, hogy a nyomdász Kis Miklós az iskola mellé a népművelés teljesen egyenrangú eszközeként odaállítja a könyvet, és a nyomtatott betű hatalmával akarja előrelendíteni az általános művelődés ügyét ezen a tájon. 1702-ben bekövetkezett halála után ugyan Kolozsvár nyomdászata többé nem emelkedett a korábbihoz hasonló mértékben az általános tipográfiai színvonal fölé, de továbbra is a magyar könyvkiadás központja maradt. A XVIII. századi Erdély 14 nyomdahelyének össztermeléséből Kolozsvár nyomdái 45%-kal részesültek.[28]

A helyi erdélyi hagyományokat folytató református nyomdák működését e század folyamán a rekatolizáció és az ezt szolgáló szigorú cenzúra akadályozta. A katolikus egyház létesítette új műhelyek korszerű felszerelésének, többnyire idegen bérlői és nyomdászai szakképzettségének viszont a magyar társadalom jó ideig kevés hasznát látta, minthogy ezek kiadói gyakorlatukat teljesen alárendelték a rekatolizáció szempontjainak, az anyanyelvvel szemben előnyben részesítették a latint. Felekezeti korlátaik közül csak a polgári átalakulás előkészítése során léptek ki és kapcsolódtak be a magyar művelődés emeléséért folyó erőfeszítésekbe. Ebben a tekintetben kivétel a ferencesek egyébként szerény csíksomlyói sajtója, mely léte-

sítésétől (1675) fogva mélyen begyökeresedett a katolikus székelység művelődési életébe.[29]

A rekatolizáció során létesült nyomdák közül legkorábban a jezsuiták kolozsvári akadémiájának officínája kezdte meg működését, amely 1727-től a rend feloszlatásáig (1773) tartott. Munkásságában a Habsburg-abszolutizmus mezőgazdasági és egészségügyi ismeretterjesztésének félhivatalos közvetítése a legjelentősebb.[30] Hasonló profilú és méretű volt a váradi katolikus püspöki szeminárium 1745-ben alapított tipográfiájának kiadói tevékenysége.[31] Jelentéktelen maradt viszont a Károlyi családtól a rekatolizáció és a görög katolicizmus támogatására 1756-ban Nagykárolyon létesített sajtó kiadói tevékenysége.[32] Egészen más célt szolgált Batthyány Ignác (1741–1798) nyomdaalapítása Gyulafehérvárt 1785-ben. A tudós erdélyi katolikus püspök a könyvtára köré szervezett Tudós Társaság (Societas Assiduorum Litteraria) tagjai számára kívánt kiadási lehetőséget teremteni az egykori kolozsvári jezsuita nyomda felszerelésének megvásárlásával. Batthyány korai halála azonban, néhány máig nélkülözhetetlen történeti forráskiadvány megjelentetése után, hamarosan véget vetett ennek a fontos kezdeményezésnek.[33]

A XVIII. században az erdélyi magyar nyomdászat is a bécsinek lett távoli provinciája, és keretei között nincs többé hely a Kis Miklóshoz hasonló törekvések számára. Páldi Székely István (1717–1769) vagy Kapronczai Nyerges Ádám (1744–1786), Hollandiában, illetve Bécsben tanult betűművészek igyekezetei a magyar könyvkiadás korszerűsítésére rendre zátonyra futottak a pénztelenségen és a nyomdákat fenntartó egyházi körök maradiságán.[34] A magyar lakosság erőfeszítései nyomdászata mindenkori korszerűsítésére, az ennek érdekében hozott jelentős anyagi áldozatok, főként különlegesen képzett szakemberek külföldi neveltetése nemcsak a magyar művelődésnek, hanem egész Erdélynek is hasznára vált. Misztótfalusi Kis Miklós a szebeni szász nyomdát szintén felszerelte maga metszette új betűkkel. Petru Pavel Aaron püspök Páldi Székely Istvánnal metszetett új cirillbetűket a balázsfalvi nyomda részére. Páldi egyébként a Misztótfalusi Kis matricáiból öntött latin betűkkel is növelte az erdélyi román művelődésben központi szerepet játszó balázsfalvi műhely könyvkiadásának hatékonyságát.

E látszólag sivár korszakban sem torpant azonban meg a könyv térhódítása a magyar lakosság körében, hiszen a felvilágosodás éppen a betű erejével aknázta alá a feudalizmus korhadt rendszerét. Ebben a csendes korszakban születtek meg az első magyar nyelvű hírlapok (*Erdélyi Magyar Hírvivő,* 1790), majd folyóiratok (*Erdélyi Múzeum*, 1814), a könyv és a társadalom további viszonyának döntő alakítói, valamint a tudományos munka kereteként az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (1793).[35]

A magyar könyvkiadás az idejétmúlt egyházi-iskolai keretek közül végérvényesen csak a tőkés gazdasági rendszer győzelmével szabadult ki. Kolozsvár vezető szerepe e nagy átalakulás során változatlan maradt.[36] Ez a város lett a magyar nyelvű hírlapkiadásnak is a központja. Méhes Sámuel (1785–1852) itt megjelenő *Erdélyi Híradó*jának (1828) már saját külön nyomdája volt. A város nagy tipográfiai hagyományainak átmentésében különösen jelentős szerephez jutott a református kollégium egykori nyomdája, mely Barra Gábor (1799–1837), majd pedig Stein János (1814–1886) kezén alakult át tőkés kiadóvállalattá. A polgári korszakban aztán gomba módjára elszaporodtak a nyomdák a vidéki városkákban is, jelezve, hogy a betű győzelme beért a magyar lakosság körében. Bár a tőkés tulajdonosok a könyvkiadást inkább üzleti vállalkozásnak tekintették, semmint a népművelés eszközének, a társadalomra zúdított betűáradattal, esetleg szándékuktól függetlenül is, nevelték a tömegeket és tágították látókörüket. A könnyűszerrel való nyomtatás elősegítette a magyar nyelvű munkássajtó kialakulását a múlt század utolsó negyedében és a szocializmus eszméjét népszerűsítő kiadványok széles körű terjesztését.[37]

A haladó hagyományokhoz nyúlt vissza a második világháború után a szocializmus szolgálatában megújhodó romániai magyar könyvkiadás. Százados tradíciók alakították azt a korszerű tipográfiát, amelyet a korán elhunyt Tóth Samu (1918–1967) munkált ki, és amelyet napjainkban hivatottan fejlesztenek tovább a Kriterion Könyvkiadó szakemberei. A szocialista Románia magyar művelődésének nagy jelentőségű ágában, a könyvkiadásban új társadalmat és új köztudatot alakító erőként benne munkál mindaz, ami a magyar nyomdászok Heltaival kezdődő hosszú sorának örökségéből, a könyv emberformáló hatása szempontjából megtartásra és megbecsülésre

érdemes. A magyar könyv a szocializmusban lett igazán az egész társadalomé, a könyvkiadás és könyvterjesztés kérdései pedig mindenkit érintő közüggyé. Misztótfalusi Kis Miklós nagy álma az olvasó népről szemünk előtt válik valósággá.

Magánkönyvtárak

A nyomtatás elterjedése a magyar könyvtárfejlődést gyökeresen új utakra terelte. A XVI. századtól számítható korszakot általában a demokratizálódás és a laicizálódás jellemzi. Persze csak olyan korlátok között, ahogyan ez a feudális rendszerben egyáltalán lehetséges volt. A nyomtatott könyv, szemben a kézzel írt és miniatúrákkal díszített kódexszel, többé már nem egyedi alkotás, arisztokratikus műtárgy, hanem értelmiségi munkaeszköz. Elméletileg bárki megszerezheti magának, hiszen sok azonos kiállítású példányban jelenik meg, és viszonylag olcsó áron kapható. Valójában azonban ez az olcsóbb ár is a hazai magyar értelmiségiek többsége számára megfizethetetlen vagy nehezen előteremthető volt. Könyvtárnyi gyűjteménnyel továbbra is általában csak a szellemi és politikai vezetőréteg tagjai dicsekedhettek.

A különbség így is lényeges a kéziratosság korával szemben. Az önálló erdélyi állam idején többé nem egyházi, hanem világi személyek, a közélet vezetői a legjelentősebb magánkönyvtárak tulajdonosai, élükön magukkal a fejedelmekkel. A protestáns papság szerényebb anyagi lehetőségei folytán sem vállalkozhatott volna a középkori kléruséhoz hasonló szerepre a könyvgyűjtés területén, de a társadalmon belüli megváltozott helyzete következtében nem is voltak ilyen ambíciói. Jellemző az is, hogy a reformáció után a közkönyvtárakat nem az egyházi élet, hanem az iskolai oktatás szolgálatába állították.[38] A középkori katolikus egyházi könyvtárak közül egyedül a csíksomlyói élte túl a reformációt. Ez az ősi könyvesház, az 1635-ben létesült mikházival együtt, a protestáns fejedelemség idején valóságos menedékhelye lett mind az erdélyi katolikusok, mind pedig a moldvai csángók könyvörökségének. A székelyföldi könyvkultúrának ezek a ma legrégibb és legjellegzetesebb könyvtári műemlékei a csíkszeredai múzeum, illetve a marosvásárhelyi Teleki Téka gondos kezelésében találhatók.

A feudális társadalomszerkezetre jellemző bántó egyenetlenségek az újkori magyar könyvtárfejlődésre is rányomták

bélyegüket. A parasztság zömének jobbágyi kiszolgáltatottsága, a polgárság erőtlensége, a nemesi tömegek közömbössége a művelődés kérdéseivel szemben óriási akadályt jelentettek a könyvkultúra útjában. A politikai vezetés és tekintélyes anyagi források birtoklása viszont a nemesség műveltjei számára akkora előnyöket biztosított, amilyenekkel a feudalizmus körülményei között más nem is rendelkezhetett. Műveltségük a legkorszerűbb volt, a hatalom ormairól ők láthattak a legmesszebbre. E kimű-velt kevesek könyvgyűjteménye egyedül volt mentes azoktól a provinciális korlátoktól, kisszerűségektől, amelyek például a XIX. század előtti erdélyi polgári könyvgyűjteményeket is általában jellemzik, holott a feudalizmus erőivel szemben ezeknek kellett volna a társadalmi haladás eszméit közvetíteniük. E csúcsteljesítményekért azonban a magyar feudális művelődésnek, a polgári-városi kultúra elsorvadása és a lakosság többségét alkotó parasztság színvonalának elmaradottsága alakjában, rendkívül magas árat kellett fizetnie.[39]

Az erdélyi fejedelmek önmagukat tekintették a könyvbarát Mátyás király reneszánsz udvari hagyományai örököseinek. Ehhez elválaszthatatlanul hozzátartozott az uralkodót politikai döntéseiben segítő, az udvar fényét emelő könyvtár. Ilyen gyűjteménnyel – tudjuk – már Zápolya János (1487–1540) és fia, a reformációs szellemi küzdelmekben szívvel-lélekkel részt vevő János Zsigmond (1540–1571) is rendelkezett, Az erdélyi fejedelmek közül azonban pontosabban csak Báthori András (1566–1599), I. Rákóczi György (1593–1648) és fia, Zsigmond (1622–1652), valamint Apafi Mihály (1632–1690) könyvtárát ismerjük.[40] Ezek anyaga szintén szétszóródott, de összetételük felől egykori töredékes leltárakból, bibliofiliájuk színvonaláról pedig a reánk maradt kötetek alapján alkothatunk magunknak fogalmat. Báthori András gyűjteménye őrzi leghatározottabban a humanista bibliofilia hatását. Ő még hártyakéziratokat is szerzett magának, könyveit pedig a külföldön akkor divatos módon supra-librosszal díszítve köttette. I. Rákóczi György kedvenc könyveit ezüst veretekkel díszítette. Apafi fejedelem könyvtárában pedig a francia legyezős kötések tanúskodnak az európai könyvművészettel való kapcsolatokról.[41] Mindhárom könyvtárban a jogi, politikai, földrajzi és természettudományi anyag jelzi a legfelsőbb vezetők olvasmányaiban bekövetkezett változást.

Különösen fájdalmas veszteség, hogy a legjelentősebb fejedelmi könyvtár, Bethlen Gábor gyűjteménye szóródott szét leginkább. A tudományokat pártoló uralkodó hatalmas anyagi áldozatokkal tervszerűen fejlesztett korszerű bibliotékát létesített, amelyet 1622 után a gyulafehérvári Collegium Academicum rendelkezésére bocsátott. E gyűjteményt külön könyvtárossal kezeltette, a kötetek egységes művészi díszítésére pedig könyvkötő műhelyt szervezett. Bethlen a Corvina maradványainak megszerzésével is hangsúlyozni kívánta gyűjteménye központi jelentőségét. E kísérlete azonban megbukott a budai török hatóságok értetlenségén. Ahogyan a fejedelmi udvar szabta meg másfél évszázadon át az erdélyi magyar művelődés irányát, ugyanúgy ennek a művelődési politikának a fejedelmi könyvtár volt a legfőbb dokumentációs bázisa, az udvar szellemi életének központja.

A fejedelmi könyvtár mellett az udvar művelt főtisztviselőinek gyűjteményei tekinthetők az új, laikus kultúra legfontosabb gócainak. Ezek közül a XVI–XVII. században a humanista Gyulai Pál (1550–1592), a történetíró diplomata Gyulaffi Lestár (1557–1606) vagy a két Kovacsóczy (Farkas, 1540–1594 és István, mh. 1634) kancellár és a történelemkedvelő Bethlen Elek (1643–1696) könyvtára emelkedett ki korszerű anyagával.[42] A XVIII. században művelt főrangúak gyűjteményei szükségszerűen vették át azt a műveltségközvetítő és -formáló szerepet, amely korábban a fejedelmi könyvtárnak jutott. Hosszú sorát lehetne említeni azoknak a jelentős magángyűjteményeknek, amelyeket tulajdonosaik bécsi hivatalnokoskodásuk idején alakítottak ki a legkorszerűbb olvasmányanyagból, de itt közismert példaként csupán Cserei Farkas udvari kancelláriai tanácsos, Batthyány Ignác guberniumi tanácsos, püspök és Teleki Sámuel kancellár tékájára vagy Csáky István és az Orczy család egyenként több ezer kötetes, szintén a XVIII. században keletkezett gyűjteményére hivatkozunk. Ezek a könyvtárak főként a felvilágosodást, a haladó gazdálkodást, valamint a tudományok korszerű módszereit és friss eredményeit terjesztették, persze csak a nemesi-értelmiségi réteg szűk köreiben. Majd tulajdonosaik halála után közkönyvtárakká alakulva, a kibontakozó tudományos kutatás fontos támaszpontjaivá lettek.

Cserei Farkas (1719–1782) krasznai híres könyvtárát mai közvéleményünk már nem tartja számon; a múlt század het-

venes éveiben beolvadt az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárába. Értékes anyaga a kolozsvári Egyetemi Könyvtárat gazdagítja. Csáky Istvánnak és az Orczy családnak a francia felvilágosodás irodalmában gazdag gyűjteményét az aradi Közművelődési Palota őrzi.[43] A Batthyaneumot és a Teleki Tékát viszont a magyar könyvtárfejlődés legreprezentatívabb képződményeiként ismeri mindenki. Mindkettő valóban egészen különleges helyet foglal el a szocialista Románia könyvtárai között. A Batthyaneum a maga nemében teljesen egyedül áll országunkban, a Teleki Tékának viszont egyetlen társa Brukenthal Sámuel gubernátor Szebenben őrzött gyűjteménye.

A gyulafehérvári Batthyaneum a barokk kori könyvkultúra és tudományosság legnagyobb szabású képviselője nálunk.[44] Batthyány Ignác (1741–1798) Rómában végzett tanulmányai során jegyezte el magát egész életére a történeti-filológiai stúdiumokkal, és könyvgyűjtését is ennek az érdeklődésnek rendelte alá. A középkor irodalmi szöveghagyatékának tudományos értékesítése éppen úgy Batthyánnyal kezdődik Erdélyben, mint ahogyan a módszeres magyar kodikológia és textológia megalapítóját szintén benne tisztelhetjük. A tudományok alkotó művelése volt a legdöntőbb tényező, mely a Batthyaneum összetételét megszabta. Benne egy XVIII. századi főpapi tudós nagyúri tudományos műhelyét szemlélheti a könyvtár mai látogatója. Batthyány tudományszeretete és áldozatkészsége hozta tehát létre Erdély legelső korszerű kutatóközpontját. Csillagvizsgáló intézetével és könyvtárával ugyanis munkakeretet kívánt biztosítani az általa szorgalmazott Tudós Társaságba szervezkedő kutatóknak. Gyűjteménye a középkori latin keresztény könyvkultúra nagyszabású múzeuma. Anyaga a IX. századtól a XVIII. század végéig mutatja be a nyugat-európai tudományosság és könyvkiadás fejlődését, kontinensünk e részében páratlanul gazdagon. Nincs olyan XV–XVIII. századi híres nyomda, amelyik remekbe szabott darabokkal ne volna képviselve a Batthyaneum anyagában. Raritásokban való gazdagságára elég felemlítenünk, hogy az országunkban fellelhető 1500 előtti összes nyomtatványoknak körülbelül 60–70 százalékát Gyulafehérvár őrzi. Nemzetközi hírnevét azonban középkori kéziratainak köszönheti a Batthyaneum. Ezek sorozata az ún. *Arany kódex*szel a IX. században kezdődik, és az ország 1550 előtti időszakból származó kéziratos latin köny-

veinek mintegy 80 százaléka itt található. A tudós püspök nemes szenvedélye olyan tudományos forrásgyűjteménnyel ajándékozta meg az országot, amilyet már a XIX. században sem lehetett volna összegyűjteni. Batthyány – fentebb említett terveinek szellemében – 1798-ban teljes gyűjteményét az erdélyi római katolikus egyházra hagyta azzal a kötelezettséggel, hogy erre rendelt alapítványa jövedelméből nyilvános közkönyvtárként fejlesszék tovább.

Teleki Sámuel (1739–1822) erdélyi udvari kancellár marosvásárhelyi „tékája" már a felvilágosodás bibliofiliájának szellemében fogant, és legkiemelkedőbb példája az előbb emlegetett hivatalnok-arisztokrácia körében keletkezett magánkönyvtáraknak.[45] Létrejöttét, a legkifinomultabb bibliofil szenvedélyen kívül, annak a meglepő felelősségtudatnak köszönheti, amelyet ez a messze tekintő, felvilágosodott államférfi a ragyogó császárváros elidegenítő légkörében is állandóan érzett szülőhazája művelődési sorskérdéseivel szemben. Könyvtárát hálószobája szomszédságában állította fel, könyveit saját kezűleg katalogizálta. A gyűjtemény 1796–1819 között négy kötetben közzétett jegyzéke az első tudományosan rendszerezett, nyomtatott könyvtárkatalógus országunkban. Jóllehet könyvtárát olyan kincsének tekintette, „melynél drágább az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen", mégis a „könyvek szükségében sínylődő haza javára" még életében megvált tőle. 1799-ben külön erre a célra tervezett épületet emeltet, a maga nemében az elsőt országunkban, és 60 000 kötetes gyűjteményét 1803-tól kezdődően Bécsből hazaköltözteti Marosvásárhelyre „a tudományoknak nemzetemben és hazámban előmozdításokra". A könyvtárára és az erdélyi iskolákra költött több mint 800 000 Ft olyan korszakban, amikor az állam még alig vállalt valamit a közművelődés kiadásaiból, kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a fentiek Teleki számára nem üres szavak, hanem valóságos életprogramot jelentettek.

Teleki Sámuel Bécsben nevelkedett az erdélyi magyar könyvkultúra legképzettebb és legkifinomultabb ízlésű bibliofiljévé. A birodalmi főváros és magas közhivatala, vagyoni helyzete olyan lehetőségeket kínáltak számára, amilyenek egyetlen más erdélyi könyvbarát előtt sem nyíltak. Előtte nyitva állott egész Európa könyvpiaca, megszerezhette magának a világhírű pármai nyomdász, Bodoni tipográfiai remekeit, megvá-

sárolhatta a Strassburgban felbukkanó korvina-kódexet, és a császári cenzúra kopói sem akadályozhatták meg, hogy könyvtárát fel ne szerelje a francia felvilágosodás és forradalom üldözött kiadványaival is. Ezért tekinthető ma a Teleki Téka a francia felvilágosodás és a forradalom egykorú emlékei leggazdagabb tárházának országunkban. Válogatottan szép bibliofil példányait gondosan köttette a legjobb bécsi mesterekkel. Az 1802 óta nyilvános közkönyvtárként működő Teleki Téka a régi külföldi és erdélyi könyvművészet remekeinek vitathatatlanul legkiemelkedőbb gyűjteményeként neveli társadalmunkat és szolgálja azóta dokumentációs bázisként az erdélyi tudományos törekvéseket.

Jóllehet a kifejezetten értelmiségi könyvbarátok gyűjteményei sem méreteikben, sem anyaguk változatossága és gazdagsága tekintetében nem versenyezhettek a hivatalnok-arisztokrácia könyvtáraival, jelentőségüket koruk magyar lakossága és a könyv viszonyának alakulására vonatkozóan emezeknél többre kell értékelni. A hivatalnok-arisztokrácia korszerű, gazdag, enciklopédikus könyvtárai nem a helyi fejlődés eredményei, és egészen kivételes jelenségek. Az utóbbiak viszont legsajátosabb termékei az erdélyi könyvtárképződésnek, és általánosak az újkori magyar társadalomban. Általában két-három generáció könyvörökségére épült rá a korszerű szakkönyvekből összetett modern rész, amelyet a tulajdonos többnyire külföldi tanulmányai idején gyűjtött össze. Amint közeledünk a XVIII–XIX. század fordulójához, ezek a gyűjtemények egyre határozottabb szakjelleget öltenek.[46] Az előbb említett, nyugat-európai típusú főúri könyvtárak az általános művelődésnek, emezek pedig a szakműveltségnek voltak fontos erdélyi formálói. Egyben a feudális magyar társadalom- és művelődésszerkezeten belül ezen a vonalon érvényesülhettek némileg a XVI–XVII. század fordulóján elvetélt polgári jellegű könyvgyűjtési hagyományok.

A XVI. század derekán még számottevő városi könyvgyűjtés emlékeiből Wolphard István (mh. 1584 körül) kolozsvári főbíró és Bódog Józsa deák (mh. 1578 körül) gyűjteményét tartjuk kiemelésre érdemesnek. Az előbbi magába foglalta a humanista Wolphard Adorján kolozsvári plébános (mh. 1544) könyvhagyatékát, valamint azokat a köteteket, amelyeket a későbbi főbíró külföldi tanulmányai idején vásárolt magának.

A két Wolphard gyűjtését a főbíró özvegyének második férje, Kakas István (1558–1603) fejlesztette tovább. Kakas is kolozsvári kereskedő családból származott, a bécsi és a páduai egyetemen tanult. Bár apjától, aki szintén tanult ember volt, örökölt könyveket, gyűjteménye zömét ő maga vásárolta. Erre különösen sok alkalma adódott, mert nyelvtudása révén fejedelmi követként később is többször járt külföldön Angliától kezdve egészen Perzsiáig.[17] A Wolphard–Kakas gyűjtemény sorsa példázza a humanizmus idején jelentkező városi könyvtárgyűjtés sorsát a magyar lakosság körében: a kiemelkedő polgári gyűjtők családjának feudalizálódásával könyveik átszállanak nemesi rokonságukra. Bódog Józsa deák 140 válogatott művet számláló magángyűjteménye még rövidebb úton „feudalizálódott". Az urával együtt hűtlenségbe esett titkár könyveit ugyanis János Zsigmond elkobozta és 1563-ban bekebelezte a fejedelmi bibliotékába.[48]

A XVII–XVIII. századból végeláthatatlan sorban vonultathatnék fel a papi-tanári értelmiség könyvgyűjteményeire vonatkozó adatokat az újkori magyar helyesírás szóelemző alapelvét megfogalmazó Geleji Katona Istvántól (1589–1649) kezdve a sokoldalú tudós Benkő Józsefig (1740–1814) vagy a kolozsvári Pataki és Szatmári Pap család könyvgyűjtő orvos és professzor tagjaiig.[49] A tanulság azonban mindenkinél ugyanaz volna: ezek a nemzedékenként osztódó és integrálódó szerényebb méretű könyvtárak alkották azt a hajszálérrendszert, amelyen a könyvműveltség itthon termett vagy külföldről behozott javai valósággal el is jutottak az erdélyi magyar társadalom író, olvasó rétegeibe. Ezek a többnyire csak néhány száz kötetet számláló magángyűjtemények őrizték meg a társadalom kezén forgó régebbi könyvörökség jelentős részét, mindig a saját koruk olvasmányaival kiegészítve azt, amit az előző nemzedékektől a hagyományos kollégiumi aukciókon vagy örökségképpen átvettek.

Az erdélyi magyar szellemi élet sok alkotó munkásának könyvhagyatéka sorolható ebbe az értelmiségi könyvtárcsoportba. E helyen, jellemzésül, a polihisztor orvos Köleséri Sámuel (1663–1732) gyűjteményét említjük meg. Köleséri több mint 4000 kötetes könyvtárát a maga idejében Erdély legnagyobb magángyűjteményének tartották. Korszerű orvosi és természettudományos anyagán kívül a korai német felvilágo-

sodás legfrissebb termékei éppen úgy ott sorakoztak Köleséri könyvesházában, mint az államismereti történeti iskola alapvető művei. Ennek az elsőrendű szakkönyvtárnak egész anyaga beszédesen példázza, hogy a külföldi friss művelődési javak közvetítésében ebben a korszakban a magánkönyvtáraknak jutott a legfontosabb szerep.[50] Éppen Köleséri példája bizonyítja, hogy az erdélyi könyvgyűjtők közvetítése olykor a Kárpátokon túli országrészeket is gazdagította nyugat-európai könyvanyaggal.

Közkönyvtárak

Ha a magánkönyvtárakat a magyar kultúra érrendszerének neveztük, akkor a főbb iskolák bibliotékáinak szerepét az erdélyi magyar művelődésben a szív munkájához hasonlíthatjuk. A társadalmi használatban lévő könyvanyag legbecsesebb része ugyanis, bizonyos idő elteltével, ajándék, hagyaték vagy esetleg vásárlás címén jórészt bekerült valamelyik kollégium gyűjteményébe. Innen pedig a bennük foglalt eszmék az iskolázott rétegek útján újból szétáramoltak a társadalomba. A reformáció óta ugyanis a püspöki udvarok helyett e felsőbb iskolák lettek a magyar művelődési élet és az intézményesült könyvgyűjtés központjai.[51] A kollégiumoknak ez a szerepe a fejedelemség bukása és a protestantizmus visszaszorítása idején tovább fokozódott. Itt iskolázódott együttesen az egyházi és a világi értelmiség utánpótlása; a kollégiumok a tudományok honi fellegvárainak számítottak. A protestáns magyar lakosság önmaga megvalósításának legsajátosabb fórumaiként tartotta fenn ezeket az iskolákat négy évszázadon át, szívesen áldozott fejlesztésükre, könyvtáruk gyarapítására.

Az alma materhez fűződő eleven kapcsolatok és az iskolázott réteg belső kohéziója folytán egyén és közösség egyaránt úgy tartotta, hogy értelmiségi személy azzal állít önmagának legméltóbb emléket, ha halála után szellemi munkaeszközeit arra a kollégiumra hagyja, ahol ő is tanult, hogy a könyveiből művelődő újabb és újabb nemzedékek megőrizzék emlékét. Ennek a közfelfogásnak megfelelően lettek a kollégiumi könyvtárak, egészen a múlt század közepéig, a magyar könyvkultúra legfőbb összegezői – amint ezt a székelyudvarhelyi iskolai könyvtár története is bizonyíthatja. Bennük nem csupán egyetlen iskola, hanem az azt fenntartó nemzetiségi közösség egész

könyvkultúrájának summázásait örököltük. Ezért páratlanul nagy e gyűjtemények jelentősége az erdélyi magyar művelődés kutatói számára.

Az egykori kollégiumi könyvtárak ugyanis századokon át három forrásból gyarapodtak. Mindegyik iskolának volt a könyvvásárlások céljaira tett alapítványokból könyvtári „fundusa“. Az ennek kamataiból vásárolt könyvanyagok körülbelül csak egyharmad részét teszik a gyűjteménynek. A kollégiumok „törvényei“ köteleztek minden egyes külföldön továbbtanuló egykori diákot, hogy bizonyos megszabott értékben könyveket hozzon alma matere bibliotékájának gyarapítására.[52] De a közösség íratlan törvényeinek szabályai azt is megkívánták, hogy a kollégiumot végleg elhagyó minden egyes diák adjon egy-két kötetet, emléke fenntartása végett, az iskola könyvesházának. Évszázadok alatt ezen az úton is több ezer kötet került be a gyűjteményekbe. Ezek a sokszor agyonolvasott, elvásott kötetek a hazai oktatástörténetnek és közművelődésnek megőrzést érdemlő emlékei akkor is, ha a bürokratikus könyvtárosi szemlélet a bibliofil szempontból rangos gyűjteményekhez méltatlannak minősítené őket. Az egyes kötetekből és az egykori diákok, pártfogók könyvtár-méretű adományaiból e gyűjtemények régi anyagának körülbelül kétharmad része került össze. Annak, aki az erdélyi könyvtárkultúra múltját a maga valóságában akarja megismerni, más megfelelőbb anyag, mint az egykori kollégiumi gyűjteményeké, nem is áll rendelkezésére. Hiszen a régi magánkönyvtárak, amennyiben ide nem kerültek, a néhány legnagyobb kivételével, napjainkra mind szétszóródtak. A kollégiumi könyvtáróriások, mint téglákból a ház, úgy épültek fel az írástudó társadalmi réteg hatalmasainak és szegényeinek személyi könyvhagyatékából. Az értő kéz innen ma is kifejtheti magának mindazt, amire a könyv és a magyar lakosság viszonyának, illetve a magyar művelődés életrajzának tisztázásához szüksége lehet.

A kolozsvári jezsuita egyetemé volt a XVI. század folyamán a legjobban szervezett és legnagyobb erdélyi magyar iskolai könyvtár. Létesítésekor (1581) Báthori István fejedelem ide gyűjtötte össze a középkori katolikus könyvtárak még fellelhető anyagát, a jezsuita professzorok viszont a korszerű tudományos könyveket hozták magukkal úgy, amint ezt rendjük pontosan kidolgozott oktatási és könyvtári előírásai megköve-

telték. Bár 1603-ban a könyvtárt feldúlták, nem pusztult el teljesen, csak szétszóródott.[53] Erdély legkülönbözőbb gyűjteményeiben felkutatott tekintélyes mennyiségű töredékei ma is hirdetik az ország legelső egyetemi könyvtárának gazdagságát. E könyvtár, százesztendős halódás után, 1773-ig a jezsuita, majd a piarista lyceum keretében fejlődött tovább, és jelenleg több mint félszázezer kötetes állománnyal az Akadémiai Könyvtár részlegeként működik.

Az első protestáns kollégiumok megszervezését a domonkosok kolozsvári és váradi, valamint a ferencesek marosvásárhelyi kolostorának épületében az 1556. és 1557. évi országgyűlés rendelte el.[54] E kolostorok gazdag könyvtárának egyes darabjai alkothatták a kolozsvári unitárius, valamint a váradi és marosvásárhelyi református kollégium későbbi gyűjteményének alapját. E három legrégibb magyar iskolai könyvtárunk közül a váradi 1660-ban, amikor a város török kézre került, megsemmisült. A másik kettő mindmáig működik, de a XVII. század közepe előtti állományukat a háborús fosztogatások és tűzvészek alaposan megtizedelték. Ennél az időpontnál korábbi mai anyaguk zöme későbbi adományokból gyűlt össze. A fejedelmi kor végétől fogva azonban e két könyvtár töretlenül fejlődött, és 1948-ban egyenként több mint 60 000 kötetes állománnyal került át az állam tulajdonába. A kolozsvári unitárius kollégium könyvtára jelenleg az Akadémiai Könyvtár, a marosvásárhelyi pedig a Teleki Téka Bolyai-részlegeként áll a közönség rendelkezésére.[55]

A XVII. században létesült könyvtárak közül legjelentősebb a Bethlen Gábortól 1622-ben alapított gyulafehérvári–nagyenyedi kollégium gyűjteménye, amely – mint láttuk – a fejedelem magánkönyvtárából nőtt ki. Egészen a múlt század közepéig ez a könyvtár volt a református magyarság legnagyobb és leggazdagabb tudományos gyűjteménye. 1752-ben készült betűrendes katalógusában majdnem 5000 mű szerepel.[56] Viszontagságos múltja során állománya 1658-, 1704- és 1849-ben szinte teljesen megsemmisült, de a társadalom áldozatkészsége mindig talpra állította. Jelenlegi állománya a kollégiumnak adományozott értékes magánkönyvtárakból (elsősorban Mikó Imre bibliofil ritkaságokban és modern művekben egyaránt gazdag gyűjteménye révén) újra a XV. századig nyúlik vissza. Ősnyomtatványai és becses kéziratai a kolozsvári Egyetemi

Könyvtár zárt részlegeként működő, több mint 65 000 kötetes Bethlen Könyvtárnak ma is előkelő helyet biztosítanak gyűjteményeink sorában.[57]

Egyenletesebb volt a kolozsvári református iskola könyvtárának fejlődése azóta, hogy Apáczai fáradozása nyomán a XVII. század derekán kollégiummá alakult. Gyűjteményeinek gyarapodása 1660-tól kezdve követhető pontosan nyomon. A XVIII. század közepétől fogva, jelentős adományok és vásárlások révén, gyors ütemben felzárkózott Enyed mögé, és fontos szerephez jutott az egyre inkább Kolozsvárra összpontosuló erdélyi magyar művelődési életben. Az indulás éveiben leltárában szereplő 600 mű 1827-ben 6600-ra, 1851-ben pedig 15 000-re gyarapodott.[58] Különlegesen gazdag régi magyar nyomtatványokban. Jelenleg több mint 65 000 kötetes állománnyal az Akadémiai Könyvtár részlegeként működik.

Máramarossziget, Zilah, Szászváros református iskolájának a XVII. század óta gyűlt, az előbbieknél szerényebb méretű, de szintén gazdag gyűjteményei közül a zilahi legalább megérte napjainkat. Ennek a háború előtt 20–22 000 kötetet számláló könyvtárnak külföldön is számon tartott tudománytörténeti értéke az összehasonlító nyelvészet egyik úttörőjének számító Gyarmathi Sámuel (1751–1830) itt őrzött könyvgyűjteménye.[59] A máramarosszigeti és szászvárosi kollégium 35 000, illetve 18–20 000 kötetes értékes anyaga a második világháborút követően pusztult el.[60] Az előbbiekből jelentéktelen töredék a helyi dokumentációs könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki Tékában, az utóbbiból a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és a volt református kollégium, valamint a Református Teológia könyvtárában talált menedéket. A szászvárosi kollégium anyagában vesztette el az ország tudományossága, egyebek mellett, a román művelődés- és irodalomtörténetben oly sokra értékelt Mihai Halici (1643–1712 körül) egész könyvtárát. E szomorú veszteségekkel szemben teljes épségben maradt reánk és mintaszerű rendben működik a székelyudvarhelyi egykori református kollégium 1682-ben létesített könyvtára, mint a városi könyvtár tudományos részlege. Ez a csaknem 50 000 kötetes, korszerűen felszerelt könyvtár valóságos iskolapéldája annak, hogy régi könyvörökségünket miként kellene a ma és a jövő számára értékesíteni. Ennél szemléletesebb példatárat a

XVII–XX. századi könyvtárkultúránk történetéhez keresve sem lehetne találni az egész országban.

A XVIII. században új protestáns közkönyvtárak már nem keletkeztek. Az ekkor létesült katolikus iskolai könyvtárak viszont elsősorban szerzetesi jellegűek maradtak. A szerzetesrendek feloszlatásakor, 1773 után nagy veszteséget szenvedtek. Napjainkig már csak a székelyudvarhelyi és csíkszeredai katolikus gimnázium könyvtára jutott el, többé-kevésbé épségben. A megsemmisült gyűjtemények közül különösképpen fájlalható a minoriták aradi bibliotékája mellett a váradi volt premontrei gimnázium könyvtára, amely a jezsuiták ottani iskolájától és rendházától örökölte gazdag anyagát.[61] Komoly károsodás érte országunk könyvtári patrimóniumát a történetíró Pray György (1723–1801) könyvhagyatékát is magában foglaló váradi katolikus szeminárium 1780-tól gyarapított könyvgyűjteménye, továbbá a XVIII. század végén létesült, 30 000 kötetes katolikus püspöki könyvtár szétszóródásával.[62] Az 1766-tól fogva fennálló székeskáptalani könyvtárnak remélhetőleg csak a régi rendje bomlott fel, sebtében végrehajtott átköltöztetésével. A Schlauch Lőrinc püspöktől 1874-ben alapított szatmári katolikus püspöki könyvtár magvát Török János (1807–1874) bibliofil értékekben gazdag gyűjteménye alkotta.[63] Ennek a kb. 20–25 000 kötetes állománynak legalább a töredékei menedéket találtak az Akadémia kolozsvári könyvtárában.

Bár a sepsiszentgyörgyi egykori Székely Mikó Kollégium könyvtára a XIX. század második felében alakult, állománya Mikó Imre (1805–1876), a Telekiek gernyeszegi és mások korábbi gyűjteményének ideajándékozott anyagával a XV. századba nyúlik vissza.[64] Az unitáriusok székelykeresztúri iskolájának könyvtárát Jakab Elek történész (1820–1897) idekerült gazdag gyűjteménye a múlt század hetvenes éveiben tette tudományos jelentőségűvé.[65]

A közkönyvtárak vonalán az erdélyi magyarság utolsó nagy létesítménye az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtára volt 1859-ben. A magyar tudományosság központi szervezetének dokumentációs bázisa egész sor magánkönyvtár egyesítéséből alakult. Ezek közül a történetíró Kemény József (1795–1855), Mikó Imre és a Csereiek krasznai könyvtárát említjük meg. Az 1872-ben felállított kolozsvári egyetem évtizedekig a Múzeum gyűjteményeire támaszkodva végezhette munkáját. A viszony-

lag későn létesült Egyetemi Könyvtár különleges gazdagságát az erdélyi könyvkultúra régi emlékeiben az 1949-ben bekövetkezett államosításig több mint negyedmillió kötetre növekedett múzeumi gyűjteménynek köszönheti. A nyomtatványokhoz járult még több ezer kézirat és több mint kétmillió lapnyi levéltári anyag a XIII. századtól kezdődően.[66]

A polgári átalakulás azonban a tudományos élet szervezése mellett már a múlt század 30-as éveiben napirendre tűzte a közművelődési könyvtárak létesítését is. A könyvtár a feudalizmus egész időszakában tanulmányi gyűjteményt jelentett, és hatása nem terjedt túl a tanult rétegeken. A könyv igazi társadalomnevelő szerepe csak a közművelődési könyvtárak révén bontakozhatott ki. Ez az új könyvtártípus is az értelmiségi rétegek körében jelentkezett legkorábban. A reformmozgalom támogatására szervezkedő liberális nemesek és polgárok már 1848 előtt a kollégiumi diákság körében is kaszinókat, olvasóköröket szerveztek.[67] Könyvbeszerzésük és olvasótevékenységük az aktuális művelődési és politikai kérdésekre, a kortárs irodalomra, a rohamosan kibontakozó napisajtóra irányult. Külön figyelemre méltó a század közepén a nők körében szintén kibontakozó olvasómozgalom.[68] A dolgozó tömegekhez azonban a könyvet csak a kifejlődő munkásmozgalom vitte el intézményes formában a múlt század 60-as éveitől kezdve.

A dualizmus korában a művelődési öntevékenység egyébként is ellankadt, az áldozatkészség megcsappant. Az időszerű művelődési feladatokat a magyar társadalom igyekezett áthárítani az államra.[69] A lakosság spontán kezdeményezéséből itt-ott létesült falusi olvasókörök és gazdakönyvtárak munkakörét így fokozatosan az állam vette át. Ennek során az eredetileg haladó programot valló népkönyvtári mozgalmat úgy alakították át, hogy az elsősorban a fennálló társadalmi rend biztosítását szolgálja. A századfordulótól kezdve a Közoktatásügyi és a Földművelésügyi Minisztérium százával létesített falusi könyvtárat, de igen sok csak formálisan működött. Egészükben véve azonban még ezek a gyűjtemények is kedvezően befolyásolták a könyv és a parasztság kapcsolatainak fejlődését. Ez különösképpen a két világháború közötti időszakban mutatkozott meg, amikor az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet újjászervezte a gazdaköri könyvtárakat, amelyek a korszerű gazdálkodási módok terjesztőivé és a parasztság eredményes nevelőivé fejlőd-

hettek. A városi dolgozók körében az iparosegyletek könyvtárai vállalkoztak hasonló feladatra. A dolgozók politikai felvilágosításáért, osztályharcos neveléséért, sajátos művelődésük fejlesztéséért azonban következetesen csak a szocialista munkásmozgalom keretében létesült könyvtárak harcoltak. A szakegyletek, szakszervezetek, földmunkásszervezetek olvasóköröket, könyvtárakat szerveztek, amelyek a munkásság politikai és világnézeti tudatosodását, osztállyá szerveződését szolgálták. Ezek az internacionalista szellemű szocialista művelődést terjesztő könyvgyűjtemények azokon a vidékeken, ahol a munkásság zöme magyar volt, főként – de nem kizárólagosan – magyar nyelvű anyagokat gyűjtöttek. Az uralkodó osztályok hatalmas könyvtáraihoz viszonyítva szerény méretű és sok üldözésnek kitett, többször is megsemmisült gyűjtemények voltak ezek. Mégis kereteik között alakultak ki az új könyvtárpolitikai elvek, amelyek alapján 1945 után a győztes munkásosztály az előbbi korszakoktól átvett könyvművelődési örökséget a szocializmus építésének szolgálatába állította.

A jelen kérdései

Napjainkban nálunk a könyv már mindenkié, és a szocialista művelődési politika feladatának vallja, hogy könyvtárainkat a társadalmi tudatformálás és az ismeretterjesztés minél hatékonyabb eszközévé fejlessze. A könyvtárak – láttuk – századok óta a művelődés messze ellátszó világítótornyai voltak, lángjuk ma a legeldugottabb kis községben is ott lobog, vagy legalábbis pislákol. Az erdélyi magyar könyvkultúra fentebb vázolt útja immár negyedszázada beletorkollott az egységes országos könyvtári szervezetbe. Magával hozott sajátos tradíciói ma már ott munkálnak az egységes szocialista művelődésért küzdő egyéb haladó hagyományok mellett. A társadalmi elnyomás alól felszabadult magyar tömegek is birtokba kívánják venni az emberi művelődés javait, és ebbeli igyekezetük egyik legfőbb támaszát éppen a könyvben és a könyvtárakban látják.

Három évtized elég hosszú idő ahhoz, hogy előnyei mellett kiderüljenek könyvtári rendszerünk jobbításra szoruló elemei is. Ma már elegendő tapasztalat alapján leghatározottabban állítható, hogy a nemzetiségi lakosság körében végzett könyvtári nevelőmunka hatékonysági foka a következő tényezők függvénye: 1. összhang biztosítása az anyanyelvű könyvkiadás és

az illető nemzetiség művelődési igényei között; 2. az anyanyelvű kiadványok tényleges eljuttatása az illető nemzetiség lakóhelyein működő könyvtári egységekhez; 3. a nemzetiségi művelődés kérdéseiben benne élő könyvtárosok képzése.

Szocialista államunk messzemenően biztosítani igyekszik, hogy a nemzetiségi lakosság anyanyelvén hozzájuthasson a művelődési felemelkedéshez nélkülözhetetlen olvasmányokhoz. Az ország érdeke, hogy a termelésben, az élet minden területén minél képzettebb dolgozók legyenek – nemzetiségre való tekintet nélkül. Hazánk iparának rohamos fejlődése, a mezőgazdaság szocialista átalakítása és gépesítése az állandó és sokoldalú önképzést, annak elősegítését a nemzetiségi fizikai dolgozók körében is halaszthatatlanná teszi.

Az ország művelődési színvonalának általános emelkedése a nemzetiségi könyvkiadás területén is újabb és újabb igényeket vet fel. Ezeket eredményesen igyekszik kielégíteni a nemzetiségi könyvkiadás központjává tett Kriterion. Eddigi működésének jelentős eredményei a szocialista művelődéspolitika legjobb népszerűsítői a nemzetiségi lakosság körében. Nemzetiségi könyvkiadásunk két évtizedes tevékenység folyamán tömegeket nevelt rá az olvasásra. A nemzetiségi nyelveken megjelenő könyv olyan gyorsan elfogy az üzletekből, hogy szinte állandó „hiánycikknek“ tekinthető. Társadalmi igényt kifejező, sokat mondó jel az, hogy a közönség nemcsak a szórakoztató olvasmányanyagot, hanem az anyanyelvén megjelenő tudományos és tudománynépszerűsítő kiadványokat is szétkapkodja. Annál ragyogóbb társadalmi minősítés el sem képzelhető, mint amit országunkban a nemzetiségek anyanyelvén folyó könyvkiadás az érdekeltek részéről élvez.

Amíg a közkönyvtárakban működő könyvtárosok megfelelő felkészítése lényegében közművelődési jelentőségű probléma, a régi könyvtári anyag hasznosítása már a tudományos kutatás körét érintő kérdés. A fentebb bemutatott régi nagykönyvtárak kiaknázásához nem a létrehozó nemzetiség művelődésének jelenlegi kérdéseiben, hanem annak egész egykori problematikájában való járatosság is szükséges. Ez pedig történelmi, irodalmi, tudomány- és egyháztörténeti sajátos ismereteket igényel.

A könyvnek és könyvtárnak művelődésünkben nemcsak nagy múltja, hanem jövendője is van. Ennek munkálása min-

denkinek egyformán feladata, aki felelősséget érez magában az emberi művelődés nagy ügyéért ezen a földön, amelyet különböző és közös hagyományokat őrző, különböző nyelveket beszélő, de egyaránt a haladást áhítozó emberek tekintenek hazájuknak.

JEGYZETEK

Rövidítések: **AGBh** = *Archiv für Geschichte des deutschen Buch handels;* **AkKvt** = Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Könyvtára Kolozsvár-Napocán; **EM** = *Erdélyi Múzeum;* **EOE** = Szilágyi Sándor (kiad.): *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I–XXI. Bp., 1875–1898; **KLEkv** = *Kelemen Lajos emlékkönyv.* Kolozsvár, 1957; **KvKt** = *Könyv és könyvtár;* **KvSz** = *Könyvtári Szemle;* **KvT** = *Könyvtárosok tájékoztatója,* **M** = *Művelődés;* **MKvSz** = *Magyar Könyvszemle;* **NyIrK** = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények;* **RArh** = *Revista arhivelor;* **RM** = *Revista muzeelor;* **RMNy** = *Régi magyarországi nyomtatványok,* 1473–1600 (Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos összeállításában). Bp., 1971; **SCBibl** = *Studii şi cercetări de bibliologie;* **SCIst** = *Studii şi cercetări de istorie (Cluj);* **St** = *Studii. Revistă de istorie;* **StUBB** =*Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia;* **Sz** = *Századok.*

[1] Németh Gyula: *A magyar rovásírás.* Bp., 1934. 25–31.

[2] Jakó, Sigismund – Manolescu, Radu: *Scrierea latină în evul mediu.* Bucureşti, 1971. 78–80, 90. – Csapodi, Csaba: *Geschichte der ungarischen Bibliotheken.* Biblos 1970/4. 21–24. – Könyvtörténeti adatok gyűjteménye: Kovács Máté (szerk.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében.* I–II. Bp., 1963–1970. – *Silagi, Gabriel: Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád.* München, 1967.

[3] MKvSz 1888. 88–89 (Csánki Dezső); 1889. 88–91 (Tagányi Károly); 1891. 35 (Barabás Samu).

[4] Kovács: *i.m.* I. 72–73.

[5] Constantinescu, Radu – Lazea, Emil: *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200* St 1961/6. 1145–1153.

[6] Jakó–Manolescu: *i.m.* 96.

[7] Mindezekre l. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség;* Bukarest, 1976. 153.

[8] Jakó–Manolescu: *i.m.* 96.

[9] Berlász, Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert.* MKvSz 1974. 17. – Soltész, Elisabeth: *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn:* Swierk, Alfred (red.): Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Stuttgart, 1974. 269–279.

[10] Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek.* Bp., 1959. – Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Bp., 1955.

[11] Farczády Elek – Szabó T. Attila: *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák.* Bukarest, 1973.

[12] A Müncheni Kódex hasonmás-kiadása: Farkas, Julius von: *Der Münchener Kodex.* Wiesbaden, 1958. – A másik két említett kódex szövegkiadása: *Nyelvemléktár* 1884. és 1908.

[13] Jakó, Sigismund: *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* SCIst 1956. 81–89. L. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, 1976. 31–34.

[14] Berlász: *i.m.* 20. – Tarnóc Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején.* MKvSz 1973. 315–331.

[15] Jakó: *i.m.* 88–89.

[16] Jakó–Manolescu: *i.m.* 86.

[17] Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest, 1974. 39–70.

[18] E kolligátumot a Babeş–Bolyai Egyetem Történeti Intézetének könyvtára őrzi. – Vö. Tonk Sándor: *Könyvgyűjtő erdélyi diákok a középkorban.* M 1975/12. 112–115.

[19] Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei*. MKvSz. 1968. 1–12. – Uő: *Az állami könyvcenzúra állandósulása*. MKvSz 1969. 321–338. Uő: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp., 1958. – Jakab Elek: *A cenzúra története Erdélyben*. Figyelő 1881. 161–182, 253–273, 333–356. – Vita Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban.* KvKt 1966. 55–73.

[20] Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp., 1931, 71–111, 131–150. – Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* I. Bp., 1959. 107–129, 158–187, 209–227. – Teutsch. Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* AGBh 1881. 7–37.

[21] Az idézett számadatok: RMNy. 757–765. – Hervay Ferenc: *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban.* MKvSz: 1966. 63–66. – Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* MKvSz 1973. 249–269.

[22] Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp., 1961. 82–90. – Borsa, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter.* Gutenberg Jahrbuch 1970. 225–229.

[23] Varjas Béla: *Heltai Gáspár, a könyvkiadó.* MKvSz 1973. 290–314.

[24] Teutsch: *i.m.* 63–65. – Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* I. Bp., 1904. 232–233.

[25] Herepei János: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda:* Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (ezután: Adattár). I. Bpest–Szeged, 1965. 507–628. – Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története.* MKvSz 1901. 280–296.

[26] Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* Kolozsvár, 1896. 39–49.

[27] Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bukarest, 1974. 307.

[28] Dankanits Ádám: *A XVIII. század helye könyvtörténetünkben.* Korunk 1972. 1249. – Adatszerű kimutatás: *Bibliographia Hungariae,* 1712–1800. VI. Bp., 1972, 177–210. – Markos Béla: *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai.* MKvSz 1971. 1–11.

[29] Glósz Miksa: *A csíksomlyói sz. ferencrendi szerzetesek nyomdájában... megjelent könyvek... címtára.* Csíksomlyó, 1884.

[30] Ferenczi: *i.m.* 88–94.

[31] Naményi: *i.m.* 364–386.

[32] Éble Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* Bp., 1891.

[33] Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek.* EM 1934. 143–148. – Ferenczi: *i.m.* 94.

[34] Török István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdavezetőinek életrajzához.* EM 1888. 194–214. – Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvnyomdájának száz éves története, 1786–1886.* Marosvásárhely, 1887. 3–5.

[35] Kereszty István: *A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705–1849.* MKvSz 1914, 111–130. – Ürmössy Lajos: *A magyar hírlapirodalom kezdete Erdélyben.* EM 1897. 379–386, 457–470. – Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955. 22–78. – Némedi Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok“ szolgálatában.* KvKt 1964. 163–192.

[36] Ferenczi: *i.m.* 95–118.

[37] Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig.* EM 1939. 249–275. – Uő: *Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalma.* EM 1941. 20–29. – Uő: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől, 1867–1919.* MKvSz 1938. 41–66. – Monoki István: *A magyar időszaki sajtó... 1919–1940.* Bp., 1941. – Jordáky Lajos: *A romániai magyar sajtó történeti útja.* Korunk Évkönyv 1974. 13–28. – Uő: *Az első kolozsvári szocialista munkáslap.* MKvSz 1963. 214–226. – Uő: *Din istoria presei democratice în oraşul Cluj, 1930–1940.* StUBB 1972/1. 117–123.

[38] Berlász: *i.m.* 18–23.

[39] Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp., 1939. (Részletes bibliográfia: 119–131. és Kovács: *i.m.* I. 696–700, 712–722; II. 628–673). – Berlász: *i.m.* 26–28.

[40] Veress Endre: *Báthory András... könyvtára.* MKvSz 1905. 1–26. – Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* MKvSz 1913. 17–28, 136–147, 232–240, 341–344; 1914. 68–71, 153–156, 256–259, 333–336. – Thallóczi Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára.* MKvSz 1881. 121–134. – Herepei János: *A fejedelemasszony radnóti könyvtára.* EM 1942. 483–492. és Adattár Bpest–Szeged, 1971. 74–83.

[41] Díszes Rákóczi-kötés: *Könyvkiállítási emlék.* Bp., 1882. 319. – Apafi-kötések: Tolnai Gábor: *Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben.* MKvSz 1939. 247–265 (képekkel). – Bacâru, Livia: *Vechi legături de cărţi româneşti.* SCBibl 1974. 60–61.

[42] Szabó György: *Abafáji Gyulai Pál.* Bp., 1974 61–62. 111, 125. – Lukinich Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból.* MKvSz 1922. 171–174. – A két Kovacsóczy és Gyulaffi könyvei különböző erdélyi gyűjteményekbe szétszóródva maradtak reánk.

[43] EM 1900. 9 (Kuun Géza). – Sz 1875. 622 (Szabó Károly). – MKvSz 1883. 220 (Ferenczy József). – Eckhardt Sándor: *Az aradi Közművelődési Palota francia könyvei.* Arad, 1917.

[44] *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.* Bucureşti, 1957. – Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* MKvSz 1899. 134–175, 209–243, 329–345; 1900. 17–55, 131–169, 228–249, 336–361; 1901. 24–52, 256–279. – Secărescu, Viorica: *Din colecţia de manuscrise şi incunabule a Bibliotecii Batthyaneum.* RM 1965/3. 250–254. – Simonescu, Dan: *Codex Aureus.* Bucureşti, 1972. – Uő: *Codex Burgundus.* Bucureşti, 1975.

[45] *Bibliothecae Samuelis comitis Teleki de Szék partes I–IV.* Viennae, 1796–1819. – *Biblioteca Teleki-Bolyai.* Tîrgu Mureş, 1970. – Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* EM 1930. 313–324. – Somkuti Gabriella: *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez.* MKvSz 1959. 200–202. – Deé Nagy Anikó: *Bethlen Zsuzsanna tékája,* KvSz 1971. 164–167. – Uő: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* KvSz 1973. 75–79. – Uő: *A bibliofil Teleki Sámuel.* M 1975/9. 36–39. – Uő: *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka.* Bukarest, 1976. – *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Tîrgu-Mureş, 1971. – Vö. F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára.* Irodalom és felvilágosodás. Bp., 1974. 401–443.

[46] Az egykori kollégiumi könyvtárak őrzik a XVI–XIX. századi értelmiségi könyvgyűjtemények maradványait. – L. Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen-könyvtárban.* KvKt 1961. 169–173. – Dankanits Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása.* KvKt 1964. 229–233. – Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, 1976. 219–251.

[47] A Wolphard–Kakas-gyűjtemény maradványait az AkKvt őrzi. Vö. Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István.* Bp., 1905.

[48] Belu, Sabin: *Bódog Józsa.* NyIrK 1960. 143–145. – Ritoók, Ágnes: *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius.* Acta Classica Universitatis Debreceniensis 1968. 107–117.

[49] Koncz József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma.* MKvSz 1899. 270–275. – A Patakiak és a Szatmári Papok gyűjteményének tekintélyes töredékét az AkKvt őrzi. – Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái.* Pest, 1867. 152–173, 197–199, 340–345.

[50] Könyvtárának teljes jegyzéke: Bartók Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka.* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyvei 1955. 5–330.

[51] Berlász: *i.m.* 19–21.

[52] Pl. Marosvásárhelyt: „...senki académiákra nem bocsáttassék, míg magát nem kötelezi, hogy a collegiumnak egy arany ára könyvet hozzon.“ Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár.* KLEkv 272.

[53] Lukács, Ladislaus – Polgár, Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu...* Romae 1965. II. 476, 536; III. (1967), 536. – Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* EM 1906. 169–193, 249–263. – Sz 1889. 102–103 (Jakab Elek).

[54] EOE II. 79.

[55] Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története, 1568–1900.* II. Kolozsvár, 1935. 187–198. – Benczédi Pál: *A volt kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának kézirattáról*. KLEkv 33–45. – Farczády: i.m. 265–278. – Koncz József: A marosvásárhelyi helvét hitvallású főtanodai könyvtár ismertetése. MKvSz 1879. 215–233, 313–332. – Farczády, Alexa – Székely, Margareta: *Istoricul şi situaţia actuală a bibliotecii documentare „Bolyai" din Tîrgu-Mureş*. SCBibl 1957. 241–254. – Moldovan, Liviu: *Colecţia documentelor feudale a bibliotecii Teleki-Bolyai din Tîrgu-Mureş*. RArh 1971. 69–82.

[56] Dankanits Ádám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa.* KvT 1959/3. 42–43.

[57] *Biblioteca Bethlen din Aiud.* Bucureşti, 1957. – Mihályi Károly: *A nagyenyedi ev. ref. Collegium könyvtára.* MKvSz 1884. 87–101.

[58] Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* III. Kolozsvár, 1905. 305–329.

[59] M. Nagy Ottó: *Gyarmathi Sámuel könyvei.* EM 1943. 332–342. – Kincs Gyula: *A zilahi ref. kollégiumi könyvtár története.* Értesítő az 1894/5. iskolai évre. Zilah, 1895, 223–229.

[60] Kisgyörgy János: *A máramarosszigeti ref. Liceum történetének rövid áttekintése, 1540–1940.* Máramarossziget, 1941. 14. – Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kuun-kollégium története.* Szászváros, 1897. 198–202. – Görög Ferenc: – *A szászvárosi ref. Kuun-kollégium emlékkönyve.* Kolozsvár, 1925. 176.

[61] Cséplő Péter: *A nagyváradi rom. kat. főgymnasium története.* Nagyvárad, 1896. – Bozóky Alajos: *A nagyváradi kir. akadémia százados múltja.* Bp., 1889. 113–139. – Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* Irodalom és felvilágosodás. Bp., 1974. 283–332.

[62] Karácsonyi János: *Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére.* Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911. 289–293.

[63] Fraknói Vilmos: *Schlauch Lőrinc szatmári püspök Török János által gyűjtött könyvtára.* MKvSz 1877. 5–15, 77–90.

[64] Domján István: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollégium története, 1859–1895.* Sepsiszentgyörgy, 1898. 115. – Csutak Vilmos: *Mikó és a sepsiszentgyörgyi kollégium.* Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859–1909. Kolozsvár, 1909–1942. 257–261.

[65] Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza.* Kolozsvár, 1938. 72–76. – Sándor János: *A székelykeresztúri középtanoda könyvtára.* Keresztény Magvető 1877. 75–89.

[66] A könyvtár fejlődésére vonatkozó adatok megtalálhatók az EM-ban évenként közzétett jelentésekben. Vö. Teodor, Pompiliu – Triteanu, Mihai – Ursuţiu, Liviu: *Arhiva istorică a bibliotecii filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.* RArh 1967/1. 125–136.

[67] Benkő Samu: *A marosvásárhelyi Kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben*. KLEkv 46–57. – Tonk Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen*. KvSz 1972. 118–121, 167–171. – Vita Zsigmond: *Adalékok az erdélyi ifjúsági olvasótársaságok történetéhez*. KvSz 1973. 172–

176. – Fülöp Géza: *Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban.* MKvSz 1976. 94–102.

[68] Szemző Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei.* MKvSz 1939. 165–175. – Uő: *A kolozsvári „főasszonyságok" könyvtára 100 esztendővel ezelőtt.* MKvSz 1940. 171–172. – EM 1878. 73. (Szabó Károly). – Dezsényi Béla: *Még valami a vidéki kaszinók könyvtárairól.* MKvSz 1943. 297–300. – Nagydiósi Gézáné: *Női olvasómozgalom a múlt század közepén.* MKvSz 1957. 66–67.

[69] Részletes adatok az alábbiakra: Kovács: *i.m.* II. 74–285. – Erdélyi Pál: *Az erdélyi könyvtárakról.* EM 1912. 127–149.